

EPIGRAFİK KAYNAKLAR IŞIĞINDA MS II. VE III. YÜZYILLARDA PHRYGIA HIERAPOLIS'İ (PAMUKKALE) YAHUDİLERİ*

JEWS OF PHRYGIA HIERAPOLIS (PAMUKKALE) IN THE 2ND AND 3RD CENTURIES AD IN THE LIGHT OF EPIGRAPHIC SOURCES

Araştırma Makalesi
Research Paper

Umut DİNÇ **
Erkan İZNIK ***

Öz:

Diaspora Yahudileri, tarihsel süreçte, bir yandan din ağırlıklı geleneklerine bağlı kalmaya devam ederken, bir yandan da bulundukları bölge ve dönemin koşulları çerçevesinde birlikte yaşadıkları kültürlerle farklı etkileşimler deneyimlemiştir. Roma İmparatorluğu'nun değişen siyasal, toplumsal ve ekonomik iç dinamikleri, bu anlamda konumuzun mekânsal sınırını oluşturan Hierapolis'teki (Pamukkale) Yahudiler üzerinde de MS II. ve III. yüzyıllarda benzer sonucu getirmiştir. Bu makale, aynı döneme tarihli mezar yazıtları üzerinden, Hellen kent kültürünün ve evrensel Roma düşüncesinin, bölgeye gelen Yahudi toplulukları üzerindeki etkisi ve bu anlamda Yahudi grupların göstermiş oldukları toplumsal tepkilere odaklanacaktır. Diğer bir deyişle, pax Romana ve III. yüzyıl krizinde belirgin şekilde görülmeye başlanan Yahudi gruplara ait somut kanıtlar aracılığıyla, diaspora Yahudilerinin yerel kültürlerle entegrasyon süreci tartışılacaktır. Sonuçta Hierapolis'e gelmiş (getirilmiş) Yahudiler, içinde yaşadıkları Roma İmparatorluk sistemine katılım sağladıkları gibi, kendi ortak kültürlerine (kimliklerine) vurgu yapmaktan ve inançlarına ait değerleri mezarları üzerinde çekinmeden ortaya koymaktan da geri durmamışlardır. Bu bağlamda yazının temel tartışması, tamamı MS II. yüzyılın ikinci yarısı ve III. yüzyıla tarihli mezar yazıtları (epigrafik buluntular) üzerinden, Hierapolis kentinde yaşayan Yahudilerin, kendi kimlikleriyle, içinde bulundukları yerleşimin kültürel dokusu arasındaki kültürel geçişlilikler ve Yahudilerin göstermiş olduğu kültürel direnç olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Roma İmparatorluğu, Phrygia, Hierapolis (Pamukkale), Yahudiler, Toplum, Ekonomi

Abstract:

In ancient history, while diaspora Jews adhered to their religious traditions, they were also influenced by the conditions of their region and period. In this context, the changing political, social and economic internal dynamics of the Roman Empire in the second and third centuries AD had similar consequences for the Jews in Hierapolis (Pamukkale). Grave inscriptions from the same period clearly prove that Hellenic urban culture and universal Roman thought left traces on the Jews who had already arrived in the region. In other words, the tangible evidence of Jewish groups begins to appear clearly during the pax Romana and the crisis period. This is a concrete sign of interaction with pagan culture. As a result, the diaspora Jews who came (were brought) to Hierapolis managed to integrate into the Roman Imperial system. At the same time, they emphasise their own common culture (identity) and openly declare their religion on their tombs. The focus of this paper is the social, economic and religious life of the Jews living in the city of Hierapolis, through grave inscriptions dated to the second half of the second and third centuries AD.

Keywords: Roma İmparatorluğu, Phrygia, Hierapolis (Pamukkale), Yahudiler, Toplum, Ekonomi

* Makale Geliş Tarihi: 06.05.2025

Makale Kabul Tarihi: 17.06.2025

** Dr. Umut DİNÇ, Bağımsız Araştırmacı, umut-dinc@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-7368-7697.

*** Prof. Dr. Erkan İZNIK, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir, iznik@anadolu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4942-9556.

GİRİŞ

Genel olarak Romalılar, istisnalar hariç, MÖ III. yüzyılın ortalarından neredeyse MS III. yüzyılın ilk yarısına kadar Akdeniz havzasında tek egemen güç olmuşlardır. Böylesi uzun bir zaman içerisinde doğrudan diaspora üzerine yapılan araştırmalar, bir yandan Yahudi topluluklar arasındaki bölgesel farklılıklar, bir yandan da bu gruplar ile içinde bulundukları toplum arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Bu araştırmalar sırasında özellikle mezarlar, üzerlerindeki doğrudan birinci el kaynak olarak kullanılabilecek eşsiz bilgiler sayesinde, yaşayanların dünyasının anlaşılmasında kilit rol oynayan tarihsel belgeler haline gelmişlerdir. Örneğin Roma kentindeki Yahudi mezarlarıyla ilgili yaptığı çalışmasında Harland: “*Roma Yahudilerinin görkemli bir izolasyon içinde yaşamak ya da asimile olmak yerine, Yahudi olmayan toplumdaki gelişmelere, aktif ve her şeyden önce bilinçli bir şekilde yanıt verdikleri*” sonucuna ulaşmaktadır (Harland, 2006: 222). Aynı durum konumuzu oluşturan ve traverten terasları ile hemen yanı başındaki ören yerinden dolayı ülkemizin önemli turizm merkezlerinden biri olan Hierapolis (Pamukkale) için de geçerlidir. Denizli’nin on beş kilometre kuzeyinde ve Lykos (Çürüksu) Irmağı’nın bulunduğu vadinin üzerindeki yerleşimde, Yahudiliğe ilişkin epigrafik ve arkeolojik buluntular ele geçirilmiş ve bunlar; Arnaoutoglou, Harland, Miranda, Pennacchietti ve Strubbe gibi araştırmacılar tarafından yorumlanmıştır. Eskiçağda Phrygia (Frigya) bölgesi (ve Romalıların bölgedeki idari düzenlemelerinin ardından Asia Eyaleti) içerisinde kalan kentten (Strab. XII: 4,14; Vitr. VIII.III.10) ele geçirilmiş mezar yazıtları üzerindeki bilgiler, bölge halkları arasındaki kültürel etkileşimlere doğrudan ışık tutma yanında diaspora Yahudileri hakkında bölgesel çalışmalar için önemli bir veri grubu oluşturmuşlardır. -

Bu yazının odak noktasını, Hierapolis’ten ele geçirilmiş mezar yazıtları ve arkeolojik buluntular üzerinden, kentteki Yahudilerin toplumsal, ekonomik ve dini yapıları oluşturacaktır. Yahudi yazıtlarının çoğunluğu Antoninus Pius (MS 138-161) döneminden itibaren genişletilen ve anıtları çoğunlukla II. yüzyılın ortasından III. yüzyıla kadar uzanan kuzeydoğu nekropolünden ele geçirilmiştir. Yahudi yazıtları, onomastik (özellikle Aurelius’la ilişkili isimlerin varlığı) ve diğer tarihli yazıtlara göre, harflerin biçimlerine dayanarak II. yüzyılın ikinci yarısından III. veya IV. yüzyıla kadar tarihlenmektedir. Hiçbiri kesin bir tarih belirtmediğinden dolayı net bir şekilde tarihlemek zordur (Harland, 2006: 224). Son zamanlarda yapılan araştırmalar, öncelikle söz konusu epigrafik belgeler üzerinde Yahudilerin kimliklerinin belirlenmesi sorununa da çeşitli öneriler getirmiştir. Buna göre akademisyenlerin, hemen hemen ortak oldukları “kimlik belirleme” araçları; yazıtlar üzerinde geçen Yahudi (Ἰουδαῖος), sinagog (συναγωγή), sinagog görevlileri ve benzeri sözcükler, onomastik kanıtlar, *menorah*, *lulab*, *etrog*, vb. Yahudiliğe ilişkin semboller ve Yahudi geleneğine veya ritüellerine ilişkin terimler olmuştur (Miranda, 1999: 113)¹. Mekânsal sınırını Hierapolis kentinin oluşturduğu aşağıdaki yazıda da benzer bir yaklaşım izlenerek belirlenmiş yirmi üç adet yazıtın sağladığı bilgiler esas alınacaktır.

¹ Araştırmacıların Yahudi kimliğinin belirlenmesinde yöntem olarak benimsedikleri araçlar ve genel olarak bu tartışmalar için ayrıca bkz. Miranda, 1999: 113-114.

1. KENTİN TARİHSEL COĞRAFYASI VE YAHUDİ GRUPLAR

Hierapolis, Phrygia bölgesinin güneybatı köşesinde, Maeander (Büyük Menderes) Nehri'nin bir kolu olan Lykos Nehri'nin oluşturduğu vadiye bakan plato üzerindedir. Yakınında Colossae (Honaz) ve Laodikeia (Ladik) kentleri yer almaktadır. Güneydoğudan Lydia'ya giden yolun yanı sıra Anadolu'nun iç kesimlerini, kıyı kentleri Ephesus (Efes) ve Miletus'a (Balat) ve kuzeybatı Karya'ya bağlayan yolların kontrol noktasındadır (Arnaoutoglou, 2016: 279). MÖ III. yüzyılda bir kent haline gelmeden önce olasılıkla Ana Tanrıça Kültü'nün bulunduğu köy statüsündeki yerleşimlerden biridir. (Arnaoutoglou, 2016: 279-280; Wilson, 2010: 234; Jones, 1998: 39). Komşu Laodikeia kentinin de kurucusu olan Seleukos Kralı III. Antiokhos (MÖ 222-187), büyük olasılıkla, ızgara planlı ve adından anlaşıldığı üzere kutsal "Hierapolis" kentinin de kurucusudur (Wilson, 2010: 234). Bu dönemde köyden kente dönüşümünü ve ilk gelişimini var olan tapınağı ziyaret eden Ana Tanrıça Kültü'nün müritlerine borçlu gözükmektedir (Jones, 1998: 55).

Yahudi grupların Hierapolis'e ilk girişlerinin tam olarak zamanı bilinmese de genel anlamda Phrygia bölgesine varışları, tarihçi Iosephus'un (MS I. yy) aktardıklarına dayanarak III. Antiokhos iktidarına tarihlenmektedir. III. Antiokhos, Phrygia ve Lydia bölgelerinde çıkan isyanlardan sonra yaklaşık iki bin Yahudi aileyi, eşyalarıyla birlikte Mezopotamya ve Babil'den, bölgenin kalelerine ve en önemli yerlerine nakletmiştir. Yahudilerin, krallığına olan bağlılıklarına samimiyetle inanan III. Antiokhos, bu gruplara kendi yasalarını uygulama ve gittikleri yerde iskanları sağlandıktan sonra ilk on yıl vergilerden muafiyet hakkı tanımıştır (J. A.J. XII: 147-153)². Iosephus'un metninde geçen "kale" ve "önemli yerleşim" sözcüklerini ve iktidar ile olan yakın ilişkilerini dikkate aldığımızda, Yahudi grupların stratejik bölgelere yerleştirildikleri tahmin edilmektedir (Bartlett, 1985: 3; Smalwood, 1976: 121). Ancak bu grupların askeri bir örgütlenme amacıyla bölgeye gönderildiklerine dair doğrudan bir bilgi yoktur (Baslez, 2019: 109, n.69). Romalılar ile Seleukos Krallığı arasında yapılan Magnesia (Manisa) Savaşı (MÖ 190) ve hemen ardından MÖ 188'deki Apameia Barışından sonra Hierapolis, Pergamon (Bergama) Krallığı'nın egemenliğine girmiştir. Kentten ele geçirilmiş Pergamon krallarının büstleri bu siyasal egemenliğin somut göstergeleridir. (Wilson, 2010: 234).

MÖ 133 yılında Pergamon kralı III. Attalos (MÖ 138-133), Troia, Mysia, Aeolis, Ionia, Lydia ve güneyi ile Caria bölgelerini kapsayan topraklarını bir vasiyetle Roma'ya bırakmış ve MÖ 129'daki idari düzenlemelerle birlikte Romalılar Anadolu'daki ilk eyaletlerini kurarak, bu eyalete, kıtanın adı olan "Asia" ismini vermişlerdir (Strab. XIII: 4,2). MÖ 116 yılında Phrygia bölgesinin eyalet sınırlarına dahil edilmesi, Hierapolis'in de doğrudan Asia Eyaleti içerisinde kalmasını sağlamıştır. Pergamon Krallığı'nın sağlam idari örgütlenmesi

² Phrygia'daki Yahudilerin varlığı, Acmonia, Apamea, Blaundos ve Eumeneia gibi bölgenin diğer kentlerinden ele geçirilen epigrafiik kaynaklar (Miranda, 1999: 112) yanında İncil'de de geçmektedir. "Aramızda Partlar, Medler, Elamlılar var. Mezopotamya'da, Yahudiye ve Kapadokya'da, Pontus ve Asia İli'nde, Phrygia ve Pamfilya'da, Mısır ve Libya'nın Kirene'ye yakın bölgelerinde yaşayanlar var. Hem Yahudi hem de Yahudiliğe dönen Romalı konuklar, Giritliler ve Araplar var aramızda. Ama her birimiz Tanrı'nın büyük işlerinin kendi dilimizde konuşulduğunu işitiyoruz." Elçilerin İşleri, 2: 9-11.

sayesinde Romalılar, eyalette yönetsel olarak fazla bir işle uğraşmak zorunda kalmamışlardır (Macro, 1980: 663). Öyle ki sağlam örgütlenmiş yerel ve Romalı tüccar sayesinde kent, MÖ II. yüzyıldan başlayarak, özellikle yün işçiliği ve tekstil boyacılığı olmak üzere imalat faaliyetlerinde belirgin bir gelişme göstermiştir (Arnaoutoglou, 2016: 279-280; Wilson, 2010: 234).

Roma İmparatorluğu'nun Küçük Asia'da zenginliğe dayalı ve yerel aristokrasinin egemen olduğu bir sistem getirmesiyle birlikte (Macro, 1980: 662) MS I. yüzyıldan başlayarak kentte yoğun bir mimari etkinliğe tanıklık eden kent sakinleri, güvenli yollar sayesinde, kıyı kentleri ve iç bölgelerdeki diğer merkezlerle doğrudan bağlantı kurabilmişlerdir (Mitchell, 2023: 39). Aynı dönemlerde Yahudilerin Akdeniz etrafındaki geniş çaplı dağılımı gerçekleşmiş ve olasılıkla Doğu Akdeniz'in birkaç kıyı kenti ve iç kent dışında hemen tüm merkezlerde, sürekli ikamet eden Yahudi toplulukları görülmeye başlanmıştır (Smalwood, 1976: 122; Miranda, 1999: 111). Tüm bu açıklamalar ışığında Hierapolis'in ekonomik hareketliliğine ve dış dünya ile olan ilişkilerine kentten ele geçirilmiş bir mezar yazıtı ışık tutmaktadır (SIG 3: 1229; Humann vd. 1898, 92). MS I. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen yazıtta göre, Roma vatandaşı olan Hellen tacir Titus Flavius Zeuxis, Roma'ya yetmiş iki kez yolculuk yapmıştır. İtalya'ya ihraç edilen ürünler yazıtta belirtilmemiş olsa da Zeuxis'in Romalı aristokratlara, kentin yüksek kaliteli tekstil ürünlerinden götürme olasılığı çok yüksektir. Zaten gerçekleştirdiği yetmiş iki iş seyahatinin sayısı -yani gidiş dönüş otuz altı sefer- ticaretinin ne kadar ileri düzeyde olduğunu kanıtlar. Sonuçta tacirin ekonomik gücü, Hierapolis'teki pahalı mezarına da yansımıştır³ (Benda-Weber, 2013: 186).

MS I. yüzyıldaki hareketlilik sürecinde kentteki Yahudi grupların etkinlikleri konusunda çok fazla bir şey söylenemese de II. yüzyıldan itibaren az da olsa durum değişmeye başlamıştır. Aktardığı olaylarla çağdaş olmayan ve bu bağlamda yazdıkları tartışmaya açık olan kilise tarihçisi Eusebius (263(?) - 339), imparator Marcus Aurelius'un (MS 161-180) iktidarı sırasında Hierapolis piskoposu olan Apollinaris'in, günümüze ulaşmamış, iki ciltlik Πρός Τουδαίους (*Yahudilere Karşı*) adlı bir eser ortaya koyduğunu belirtmektedir. Hristiyan bir yazarın, Yahudi topluluğa karşı kaleme aldığı böylesi bir çalışma ne olursa olsun, II. yüzyıl sonlarında Hierapolis'te, en azından etkili bir cemaatin varlığı için ipucu olmaktadır (H.E. IV: XXVII.1). Üstelik bu dönemin Yahudileri Septimius Severus iktidarında (MS 193-211) kentlerdeki yerel meclis ve konseylere girme hakkı elde ettiği gibi, MS 212'deki Caracalla Fermanı (Constitutio Antoniniana) ile özgürlüklerini kaybetmeden Roma vatandaşlığına geçme hakkı kazanmışlardır (Miranda, 1999: 110).

³ Titus Flavius Zeuxis gibi dönem tüccarının Roma'ya getirdiği malların ne olabileceğine dair İncil'de de bilgiler yer almaktadır: “Dünya tüccarları onun için ağlayıp yas tutuyor. Çünkü mallarını satın alacak kimse yok artık. ¹²⁻¹³ Altını, gümüşü, değerli taşları, incileri, ince keteni, ipeği, mor ve kırmızı kumaşları her çeşit kokulu ağacı, fildişinden yapılmış her çeşit eşyayı, en pahalı ağaçlardan, tunç, demir ve mermerden yapılmış her çeşit malı, tarçın ve kakule, buhur, güzel kokulu yağ, günnük, şarap, zeytinyağı, ince un ve buğdayı, sığırları, koyunları, atları, arabaları ve köleleri, insanların canını satın alacak kimse yok artık.” Vahiy 18:11-13.

Pax Romana sürecinin neredeyse tüm imparatorlukta büyük bir kesim için yaratmış olduğu olumlu hava, III. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra değişmeye başlamış, temelde ekonomik ve toplumsal nedenlere dayanan kriz, Roma İmparatorluk sistemini geri dönülmeyecek şekilde olumsuz etkilemiştir. Yolların güvenliğinin ortadan kalkması, deprem ve salgın hastalıklar nedeniyle kentlerde ekonomi (ve üretim) ciddi anlamda kesintiye uğrayınca, sosyoekonomik açıdan toplumun daha alt kesimlerindeki insanlar arasında kolektif örgütlenme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Merkezi yönetimin beklentileri karşılayamaması sonucunda, Hristiyanlık bazı gruplar için “bir araya” gelme noktasında alternatif bir kurum haline gelmiş ve sonuçta, Yahudilerden bazıları Hristiyanlığı kabul etmeye başlamıştır (İznik, 2022: 466). Hristiyanlığa geçmeyen ve uzun zamandır kendi inançları etrafında sağlam bir toplumsal yapı oluşturmuş Yahudiler, ekonomik güçlerinden ve dinsel yapılarına dayalı geleneklerinden alarak varlıklarını bu dönemde koruyabilmişlerdir. Üstelik bu örgütlenme süreci, III. yüzyıldan başlayarak Hristiyanlığa karşı direnç sağlamadaki en temel dayanak olmuştur.

Bu noktada kriz dönemi olarak da adlandırılan MS III. yüzyılda öncelikle imparatorluğun siyasal ve ekonomik zayıflaması sonucunda merkezi yapı güçsüzleşirken, kentler kendilerini korumaya almışlar ve nihayetinde, genel sürece karşıtlık oluşturacak şekilde bölgesel canlanmalar ortaya çıkmıştır. Diğer bir deyişle III. yüzyıl krizinin etkileri her bölge ve her Romalı için aynı olmamıştır. Nitekim, Hierapolis'ten ele geçirilmiş epigrafik eserler ve mimari buluntular, kentin hâlâ canlılığını koruduğunu göstermektedir. Yapılan kazılar sonucunda yerel üretime ait olduğu düşünülen; heykeller, sikkeler, cam, metal ve seramik eserler ile yünlü dokumalar gibi çok çeşitli alanlardaki ürünler, “krize rağmen bölgesel zenginleşmenin” kanıtlarıdır (Semeraro, 2017: 11-14).

Böyle bir süreçte belirli bir Yahudi nüfus olduğu bilinen Phrygia'daki kentlerde, yüzyılın gelişmelerine paralel şekilde, hemen yukarıda değinildiği gibi toplumsal yapıda ayrışmalar yaşanmaya başlamıştır. Zira bölgede Hristiyanlığa ilişkin veriler artarken, Yahudi gruplara işaret eden malzeme sayısında belirli bir azalma görülmektedir. Başka bir deyişle Hristiyan nüfus artarken, Yahudi nüfusta bir azalma meydana gelmiştir. Bu durum, bölgeden bir Yahudi göçü olmuş olabileceği gibi aynı zamanda Yahudilerden bazılarının Hristiyanlığı kabul etmiş olabileceğini de düşündürmektedir. Ancak aynı yüzyılda kente gelen Yahudilere ilişkin kanıt da mevcuttur (IJO II: 193). Dolayısıyla aslında MS III. yüzyıl, kaybolan Romalılık karşısında, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dini unsurların belirgin bir şekilde ortaya çıktığı yüzyıl olmuştur. Nihayetinde bu yüzyılda; paganlar, Yahudiler ve Hristiyanlara ilişkin gelişmeler, ayrı bir makalenin tartışma konusunu oluşturmaktadır⁴.

2. TOPLUMSAL YAPI

Kentten ele geçirilmiş toplamda yirmi üç yazıtta geçen Yahudi (Ἰουδαίου) sözcüğü, yerleşimdeki topluluğun varlığını somut şekilde ortaya koymaktadır (IJO II: 187, 188, 189,

⁴ Roma İmparatorluğu'ndaki dinsel gelişmeleri, merkeze Yahudileri alarak yapılan tartışmalar için bkz. (Editörler) Lieu & North, 2005: 1-193. Spesifik olarak Anadolu'da Hristiyanlığın yükselişi ve bu grupların, paganlar ve Yahudilerle ilişkileri konusu için bkz. Mitchell, 1993: 11-51.

190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209; SEG, 57: 1374; SEG, 62: 1221). Söz konusu sözcük, III. yüzyılda imparatorluğun merkezi anlamda zayıflamaya başlaması karşısında yerel kültürlerin kendilerini göstermeye başlamasıyla birlikte yaygınlık kazanmış ve çoğunlukla Yahudi toplumuna yapılan atıf olarak kabul edilmiştir (Trebilco, 1991: 176-177). Aynı şekilde “toplumsal ortaklık” ya da bir “toplumsal bağ” gösteren bu sözcük, imparatorluktaki III. yüzyıl krizi sırasında Hristiyanlığın yayılışına karşın, Yahudilerin soylarını koruma endişesini ortaya koyar gibidir. Yazımızda da ele aldığımız üzere özellikle III. yüzyıla tarihli epigrafik malzeme, bu toplumsal endişeyi göstermektedir.

İmparatorluğun hemen hemen her bölgesinde olduğu gibi (Macro, 1980: 661) Romalılar, Hierapolis'te aralarında Yahudi grupların da olduğu halkların bir arada yaşamalarına karışmamışlardır. Bu cümlede geçen “halklar” sözcüğü, imparatorluğun heterojen yapısında farklı şekillerde anlaşılmış ve artlarında bıraktıkları epigrafik eserlerde o algıya göre aktarılmıştır. Bu sözcük, Hierapolis'teki Yahudiler için doğrudan Yahudiler (Ἰουδαῖοι) ya da *katoikia* (κατοικία) yani koloni ya da mahalle olmuştur. Sözcüklerden ilki çok belirgin ve doğrudan temsil ettiği kitle bellidir. İkinci sözcük ise bir topluluğun, özellikle etnik bir azınlığın içinde, dışarıdan gelmiş bir grubun yerleşimini ifade etmek için tercih edilen, Helenistik Dönem'den kalan bir terimdir (Rajak, 2002: 32). Bu anlamda *katoikia* aynı zamanda topluluğun yasal konumuyla ilgilidir. Nitekim aşağıda göreceğimiz üzere para cezasının ödenmesi gereken yer olarak işaret edilen *katoikia*, (IJO II: 205) hemen yukarıdaki tanımında olduğu gibi dışarıdan kente gelmiş ve burada yaşamakta olan bir grubu ya da Hierapolis dışındaki farklı bir yerleşimde olanları kastedebilmektedir (Trebilco, 1991: 171-172). Bu karmaşık durumdan anlaşılması gereken, kente gelen Yahudilerin, toplumsal anlamda kendilerini Yahudi olarak nitelendirirken, imparatorluk döneminde Küçük Asia'daki diğer kentlerde olduğu gibi, resmi makamların kendilerini *katoikia* olarak gördükleridir. Başka bir deyişle Hierapolis'teki Yahudilerin, imparatorluk yasaları karşısındaki konumu muhtemelen bir *katoikia* iken, grup kendisini aynı zamanda 'Yahudi halkı' olarak da adlandırmıştır (Trebilco, 1991: 257) Bu durum III. yüzyıldaki toplumsal ayrışmaların hızlandığı süreçte kendini daha da güçlü hissettirmiş ve bütün bunlar dönem yazıtlarına yansıtılmıştır.

Hierapolis'deki yazıtlar, toplumsal yapının en önemli parçalarından biri olan aileye⁵ ilişkin bilgiler de vermektedir. Aileler en az iki çocuklu (IJO II: 189, 192, 197) veya sayısı belirtilmese de çoğul kullanıldığı için daha fazla düşünebileceğimiz çocukları içermektedir (IJO II: 196, 200, 202, 204, 205). Yazıtlara göre tek eşliliği benimsemiş Yahudiler (IJO II: 189, 190, 197, 199, 200, 201, 208) arasında yaygınlaşan ve toplumsal bağların güçlendirilmesi için yapılan soya yönelik vurgu dikkat çekicidir. Bu bağlamda tüm Yahudileri bir aileymiş gibi gösteren en önemli vurgu “Yahudi” sözcüğüdür. Bunun yanında Hierapolis özü (ya da daha lokal) düşünüldüğünde yazıtlarda, Moshkon (IJO II: 188) ve Hygeinos (IJO II: 195 ve 204) soylarına da vurgu yapılmaktadır.

⁵ Tevrat'ta aile kurumuna ilişkin önemli açıklamalar yer almaktadır ki bunlardan birinde çocuk sahibi olmamanın bir utanç kaynağı olduğu açıkça belirtilmektedir (Yaratılış 28-30).

Yazıtlar üzerinde Hierapolis'teki Yahudilere ilişkin olduğu yorumlanan şahıs adlarına da rastlanmaktadır. Bütün adların Yahudilere ait olup olmadığı tam olarak kesin olmasa da yazıtlardaki verileri kendi içerisinde gruplandırdığımızda üç parçalı ve tartışmalı bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilk gruptakiler kentteki erkek ya da kadınların tercih ettiği Hellen kökenli adlardır. Erkekler; "Αγνος, 'Αλεξανδριανός, 'Αλέξανδρος, Ἀντιοχίδης, Ἀντιπάτρα, Ἀντωνεινιανός, Ἀντίοχος, Ἀπολλώνιος, Ἀριστόδημος, Ἀρτεμίσιος, Ἀρτέμων, Ἀφέλης, Γλύκων, Διογένης, Εἰρηναῖος, Ἑρμῆς, Ἑορτασίου, Ζευξιανός, Ζήνωνος, Ζωτικός, Θεοδωριανός, Θεόκριτος, Θεόφιλος, Ἰκέσιος, Κόρτιος, Λουκίου, Λυσιμάχος, Ἰάσων, Μακεδών, Μάσχωνος, Μοσχίων, Νάρχισσος, Νεικότειμος, Νόννος, Πάμφιλος, Πυρωνίδος, Σέλευκος, Στρατόνικος, Σωκράτης, Τρύφων, Ὑγείνος, Φιλουμενός ve Χαριμίδης adlarını kadınlar ise; Δαμιανή, Ζηνωνίς, Μύρτειν, Ὀλυμπίας, Ὀνησις ve Στρατονίκη adlarını kullanmışlardır. İkinci gruptaki adlar Latin kökenlidir. Bu grupta da erkek adları; Ἀνεικίω, Αἰλιανός, Αἴλιος, Ἀμμειανός, Ἀννίος, Ἀντωνεινιανός, Ἀντωνῖνος, Ἀντωνίος, Αὐρήλιος, Γάιος, Ἰουλιανός, Κλούδιος, Λούκιος, Λυκίδα, Μάρκος, Μαύρος, Μενανδρίς, Ποπλίος, Τατιανός ve Τιβέριος şeklindeken kadınlar ise Αἰλία/Αἴλιος, Αὐγούστας, Αὐρηλία, Ἀφφια, Κλημεντιανη, Κοδρατίλλα, Μελτίνη, Πῶλλα, Τράια adlarına sahiptirler. Üçüncü grupta ise sınırlı sayıda tartışmalı şahıs adı vardır. Bunlardan biri Σανβαθί diğeri de Mezopotamyalı kökenlerinden dolayı oldukça tartışmalı Μαρία adıdır. Ayrıca yazıtlar üzerinde belirlenmiş kökeni belirsiz; Κασμεινᾶ, Στρηνηῖωνος ve Γεωρᾶ şahıs adlarına da rastlanmıştır (Miranda, 1999: 136-138)⁶. Bazı şahıs adları yazıtlar üzerinde birden fazla geçmiş olsa da yukarıdaki gruplamada sadece tek örnek seçilmiştir. Buna göre onomastik veriler genel olarak değerlendirildiğinde erkeklerde özellikle Latin kökenli Markos (Μάρκος) ve Aurelios (Αὐρήλιος), kadınlarda ise Aurelia (Αὐρηλία) adının yoğun kullanımı saptanmıştır. Bu adların sıklıkla kullanılması, Constitutio Antoniniana'nın bir sonucudur. Zira birçok Yahudi, 212 yılındaki fermanın ardından Roma vatandaşlığına geçmiştir. Ama kentte o sırada Hellen ve Latin kökenli insanların da olduğu ve bunların bir kısmının pagan gelenekleri sürdürdüğü, bir kısmının da Hristiyanlığa eğilim göstermeye başlamış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Zira bu noktada yazıtlarda kendisini doğrudan Roma vatandaşı olarak tanımlayan birisine rastlanmamıştır. Sadece bir yazıtta, bölgeye dışarıdan (sonradan) getirilen Yahudilerden birisinin Hierapolis vatandaşı olduğu vurgulanmaktadır (IJO II: 193). Bunun yanında bir başka yazıtta da komşu Tripolis (Yenicekent / Buldan) kenti vatandaşı Yahudi'nin Hierapolis'teki mezarda gömülebilmesine izin verildiği ifade edilmektedir. (IJO II: 191)

Bu bilgiler ışığında kentte yaşayan Yahudilerin (en azından bir kısmının) kültürel değişime maruz kaldıkları (Hellenizasyon'un veya Romanizasyon'un etkisinde kaldıkları) ve ortak kültürlerine kişi adları ile atıf yapma geleneğini bıraktıklarını göstermektedir. Üstelik bazı şahıs adlarının ortak kullanılması, araştırmacılara, şahıs adları üzerinden toplumsal yapının sorgulanması sırasında dikkatli davranma zorunluluğu getirmektedir. Örneğin, Yahudiliğe ilişkin tartışmalı kadın adlarından biri Μαρία,'dır. Zira söz konusu ad

⁶ Onomastik kanıtlar konusundaki hem Hierapolis özelinde hem de Phrygia bölgesindeki diğer kentlerdeki topluluklar üzerine ayrıntılı tartışmalar için bkz. Dinç, 2024: 55-71.

hem Yahudi hem de Hristiyan gruplar tarafından kullanılmıştır. Septuagint ve İncil metinlerinde ad, Μαρία ve Μαριάμ şeklinde yazılmıştır⁷. Yahudi tarihi açısından II. Tapınak Döneminde (MÖ 516 – MS 70) tercih edilmiş bu kadın adı, üç yazıtta karşımıza çıkmaktadır (Pennacchietti, 1967: 299; CIJ, 779 ve 780). Bu örnekler Hierapolis'teki Yahudiliği doğrudan işaret eden verilerden ayrılmaktadır. Son iki yazıtta herhangi bir Yahudi işaretinin olmaması ve ayrıca yazıtta geçen şahıs isminin Hristiyanlar tarafından da tercih ediliyor olmasından dolayı, söz konusu yazıt Hristiyanlık ile bağlantılı da düşünülebilmektedir.

Şu ana kadar yapılan çalışmalar, Hierapolis'teki Yahudi kadınlara ait sınırlı sayıda mezar ortaya koymuştur. Bu yazıtlarda kadınların kendileri ve kocaları için mezar yaptırdığından bahsedilmektedir. Mezarlara zarar verecek kişilerin ödemesi gereken cezalar elli (IJO II: 207) ve üç yüz denarius (IJO II: 205) şeklinde ifade edilmiştir. Miktar olarak diğer cezalarla karşılaştırıldığında oldukça düşüktür. Fakat son yazıt, bin denariuslık ceza ile onlardan ayrılmaktadır (IJO II: 206). 300 ve 1000 denariuslık cezalar doğrudan Yahudi cemaatine ödenecektir. Bu anlamda ceza ödemelerinde mezar sahibinin kadın ya da erkek oluşuna göre bir değişiklik olup olmadığı da kesin olarak bilinmemektedir.

Yahudilerin, Hierapolis'teki pagan topluluklarla ilişkilerine dair, kentten ele geçirilmiş bir yazıt kısıtlı da olsa ipuçları sunmaktadır. Yazıtta, Hikesios (Ἱκέσιος) adlı bir Yahudi, kendisinden kutsal oyunların galibi olarak söz etmektedir (IJO II: 189)⁸. Burada kutsal oyunlardan kastedilenin ne olduğu, başka bir deyişle atletizm türü bir müsabaka mı yoksa teatral bir gösteri mi olduğu belirtilmemiştir. Şehrin tanrısı/tanrıçası ya da pagan yöneticisi için düzenlenmiş bir oyuna, Yahudi bir sporcunun katılmasına itiraz edenler olup olmadığını bilemesek de bir Yahudi'nin pagan komşularına sportif alanda meydan okuması, şehirde yaşayan Yahudi halk arasında heyecan yaratmış olmalıdır. Nitekim bu heyecan mezar taşına açık bir şekilde yansımıştır. Ender örneklerden biri olsa da söz konusu yazıt Yahudilerin pagan toplum geleneklerine (eğlence kültürüne) dâhil olduklarına dair ipuçları sunması açısından oldukça değerlidir⁹.

Toplumsal yapının anlaşılmasına yönelik en önemli araştırmalardan biri de Bordeaux Üniversitesi'nden bir ekip tarafından Hierapolis'te yapılan antropoloji çalışmaları olmuştur. Yahudiler tarafından kullanılmış mezarlardan birinde yürütülen çalışmada, MS I. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar defnedilen toplamda 263 birey incelenmiştir. Ölü gömme yöntemleri ve bireysel ve sosyal davranışların tanınmasını sağlamaya yönelik araştırmanın sonucunda

⁷ <https://lexicon.katabiblon.com/?search=%CE%9C%CE%B1%CF%81%CE%B9%CE%B1%CE%BC> (son erişim 02.03.2025).

⁸ Söz konusu yazıtın içeriği şu şekildedir: “*Hikesios ve karısı Thyokritos'un kızı Olympiās'ın gömüleceği ve oğulları Antoninos ve Hikesios'un sahip olacağı lahit ve kalıtsal heroon, kutsal agonların ve sayısız yarışmanın galibi görkemli (?) Theon'un oğlu Ioudas olarak da adlandırılan Hikesios'a aittir. Başkasının kimseyi gömmesine izin verilmeyecek, aksi takdirde gerousia'ya 2000 denarii para cezası ödeyecektir. Bu kitabenin bir kopyası arşivlerde saklanmaktadır.*”

⁹ Hellen kentlerinde, vatandaş olmayan ve Fenikeli, Romalı veya Yahudi olarak nitelendirilenlerin yarışmalara katılımları ve bunlar arasında zafer kazananların durumlarıyla ilgili ayrıntılı olarak bkz. Scharff, 2024: 276-302. Genel olarak kentlerdeki yarışmalar ve oyunlar hakkında detaylı bilgi için bkz. A. V. Çelgin (2007). “Termessos Örneği bağlamında Agon'ların Antik Kent Yaşamındaki Yeri ve Son Epigrafik Araştırmaların Agonistik Yazıt Repertuvarına Katkısı”, *Colloquium Anatolicum*, VI, ss. 27-47.

paganlar ve Yahudiler arasında cenaze yönetimi açısından büyük bir yakınlık belirlenmiştir. Bu sonuç gerçekten ilginç ve oldukça önemlidir. Zira epigrafik kanıtlara dayanarak tanımlanan genel çerçeveyi gerçekçi bir şekilde zenginleştirmiştir. Başka bir deyişle Yahudi cemaatinin pagan yapıya tüm imparatorluk dönemi boyunca yakaladığı güçlü uyum seviyesini göstermektedir (Semeraro, 2019: 114).

3. EKONOMİK YAPI

Eskiçağda Hellenistik Dönem'den başlayarak, Ephesus ve Miletus'un büyük limanlarından çok uzak olmayan Lykos Vadisi kentleri, Hierapolis, Colossae ve Laodikeia, iş birliği içinde kısa sürede hem ortalama hem de lüks kalitede giysi ve kilim dokumak ve bunları boyama hususunda önemli bir bölge oluşturmuşlardır. Özellikle Hierapolis'teki sıcak sular sayesinde kumaşlar, renkleri içlerine daha rahat çekebilmekte ve bu sayede daha canlı görünüm elde edilebilmektedir. Zira sudaki yüksek kalsiyum bikarbonat içeriğinin kirleri temizlemesi, yünü ağartması ve boyaların rengini koruması bölge üreticileri tarafından değerlendirilmiştir. Renkli tekstilleriyle ünlene kentte üretilen giysiler, Roma döneminin sonlarına kadar prestij ve ayrıcalık sembolü olmuştur (Benda-Weber, 2013: 177 ve 180)¹⁰.

Nitekim Hierapolis'te en önemli geçim kaynaklarından biri ve kentin uzun süre ticari anlamda önemini korumasını sağlamış etmen sıcak su kaynaklarına dayalı yün boyamacılığı olmuştur. Strabon bu durumu şöyle aktarmaktadır: “*Hierapolis'teki su, yün boyaması için olağanüstü uygundur. Köklerle boyanan yünler, kırmızı ve morla boyanan yünlerden çok üstündür. Burada su çok boldur ve kentte bir sürü doğal havuzlar ve hamamlar vardır*” (Strabon XIII.4.14)¹¹. Yün boyamacılığıyla bağlantılı dernekler de yazıtlarda belirgin şekilde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin bir yazıtta, “*Yün yıkayıcılarının en yüce loncası*”, aynı zamanda şehirde yüksek makamlarda bulunan “*loncanın ilk başkanını*” onurlandırmaktadır. (IJO II: 196) Üstelik söz konusu loncalar kendi aralarında “*boyacılar*” ve “*mor boyacılar*”¹² şeklinde örgütlenmişler ve mor boyacılar loncası, bir “*başkanlık konseyi*” tarafından idare edilmiştir (IGR, IV: 816, 818, 822; Jones, 1998: 73).

Hierapolis'e gelmeden önce Yahudiye Bölgesi'ndeki grupların boyacılık faaliyetlerinde uzman oldukları ve mor boyaları daha eski dönemlerden itibaren ürettikleri bilinmektedir. Iosephus, MS III. yüzyıldan önce Yahudilerin burada boyacılık faaliyetleri ile uğraştıkları ve dini törenlerde mor renkli kumaşlar kullandıklarını aktarmaktadır (J. AJ.

¹⁰ Çeşitli edebi kaynaklar yanında epigrafik ve arkeolojik buluntular, Asia Eyaleti'ndeki birçok kentin tekstil üretim merkezi olduğuna tanıklık etmektedir. Bilinen merkezler Miletus ve Sardeis'in yanı sıra, tekstil üretiminin diğer önemli merkezleri şaşırtıcı bir şekilde Lydia'daki Thyateira ve Saittai gibi bazı küçük şehirler ile Lykos Vadisi'nde, Hierapolis ile birlikte Laodikeia ve Colossae olmuştur (Benda-Weber, 2013:173).

¹¹ Kentte son dönemde yapılan arkeolojik çalışmalar yün boyama faaliyetlerinin, sismik fayın bulunduğu alanlarla paralellik gösterdiğini ortaya koymuştur. Öyle ki kentin kuzeyinde yer alan traverten bir yapının dokuma üretimi faaliyetiyle bağlantılı olabileceği varsayımı ile ilgili çalışmalar yapılmış ve buradaki büyük traverten havuzun, kalker açısından zengin termal suyun aktığı kanala bağlandığı saptanmıştır. Bu sistemin yün boyama işlemleriyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Semeraro, 2017, s. 14).

¹² Hierapolis dışında eskiçağda çok uzun bir dönem, hemen hemen MÖ II. binden Geç Antik Çağ'a kadar murex kabuklarından elde edilen gerçek mor ile boyama tüm İyonya ve Karya kıyıları boyunca uygulanmış ve böylece tekstil ürünlerinin büyük çoğunluğu yerel olarak boyanabilmiştir. Benda-Weber, 2013. 179.

III: 179)¹³. Ancak Hierapolis'teki Yahudilerin mor boyacılık ile uğraşmalarına ilişkin tek somut kanıt, Publius Aelius Glykon adlı bir Yahudi'nin kendisi, karısı ve çocukları için hazırlanmış olduğu, II. yüzyılın ikinci yarısı ya da III. yüzyıl başlarına tarihli ilginç yazıttır. Yazıtı göre Publius Aelius Glykon'un mor boyacılar loncasının saygıdeğer başkanına bir miktar para vasiyet ettiği ve bu paranın faiziyle loncanın her yıl Hamursuz (Fısıh) Bayramı'nda mezarını bir çelenkle süsleyebileceği belirtilmektedir. Ayrıca, mezarın Pentekost Bayramı'nda benzer şekilde süslenebilmesi için halı dokumacıları loncasına da para bırakmıştır (IJO II: 196)¹⁴.

Genel olarak MS III. yüzyıla uygun, yani mezarların bakımı ya da korunmasına yönelik yazıtlardan farklı olarak bu yazıt Küçük Asia'daki Yahudi grupları üzerine yapılan tartışmalar açısından dikkat çekicidir. Eckhardt, Arnaoutoglou, Martelli, Trebilco ve Rajak, bu yazıt üzerinden giderek Hierapolis'teki Yahudi loncalarının olup olmadığı yönünde temelde iki farklı görüş belirtmektedirler. İlk gruptaki araştırmacılara göre durum oldukça açıktır. Yahudi bir adam, anma töreninin gerçekleştirilebilmesi için kentte yarı-kamusal niteliği olan yerleşik gruplara başvurmuştur. Hierapolis'teki grupların hepsi meslek birlikleri olarak görülürken, Yahudiler bu gruplar arasında yer almamaktadır. Onlar daha çok, kendi mezarlarının koruyucusu şeklindeki örgütlü bir Yahudi cemaati gibidirler. Bu nedenle Glykon gibi kimi Yahudiler, bazen Yahudi olmayan gruplara başvurmuşlardır (Eckhardt, 2020: 321-322). Zaten, Hierapolis'te Yahudilere dair belli miktarda kanıt olsa da sadece Yahudi zanaatkar meslek birlikleri olduğunu varsaymak için ikna edici bir neden yoktur. Çünkü Roma Küçük Asia'sında meslek birlikleri nadiren, açıkça sınırlandırılmış etnik kimlikler şeklinde oluşturulmuştur (Arnaoutoglou, 2016: 289). Konuya başka bir yönden yaklaşan Martelli ise, özellikle uzmanlaşmış zanaatların genellikle aile içinde öğrenildiğini ve babadan oğula aktarıldığını, dolayısıyla her boyacının kendi çıraklarının eğitiminden sorumlu olması nedeniyle bir loncaya gerek duyulmayacağını yazmaktadır (Martelli, 2014: 116-117).

Trebilco ve Rajak ise yazıt hakkında farklı bir yorum getirerek, kentte yaygın ticaret loncaları olduğunu ve bunlar arasında Yahudi loncaları da bulunduğunu kabul edip, Hierapolis'teki cemaatin bu loncalar etrafında yerel bir örgütlenme biçimi benimsediğini ileri sürmektedirler. Üstelik loncalarda hem Yahudi hem de Yahudi olmayan üyelerin bulunmasının, Yahudilerin böylesi grupların bir parçası olduğunu gösterdiğini yazmaktadır. Dolayısıyla bu sayede, yazıtta adı geçen Aelius Glykon, Yahudi üyeleri olmayan iki loncaya, mezarını istediği günlerde süslemeye ikna edebilmiştir. Sonuçta bütün bunlar Yahudilerin kent yaşamına önemli ölçüde entegre olduğunun kanıtıdır. Araştırmacıların anlaşılmadığı husus, sadece bu katılımın derecesidir. Hangi olasılık doğru olursa olsun, Aelius Glykon'un mezarların iki Yahudi bayramında süslenmesini istemesi, bu kişinin kendi Yahudi kimliğini koruduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca bir Yahudi olan Aelius Glykon'un, pagan bir uygulama olan, “mezarı çelenkle süsleme yerel

¹³ Haifa yakınlarındaki kazılarda, MS I. yüzyıl civarlarına tarihlendirilen ve mor boya atölyesi olduğu düşünülen bir alan keşfedilmiştir. Yine aynı bölgede yüzlerce metre uzunluğunda yığın tepeler halinde, mor boyanın hammaddesi olan *Murex trunculus* kabukları ortaya çıkarılmıştır Menachem, 2006: 165-180.

¹⁴ Publius Aelius Glykon ve Aurelia Amia'nın aile mezarı ayrıntıları için bkz. Harland, 2006: 227-239.

geleneğini” de benimsediğinin de burada altı çizilmelidir (Trebilco, 1991: 178). Yazıt üzerindeki Yahudilere ilişkin bayram vurgularından dolayı mor boyacılar ve halı dokumacılar loncalarının Yahudi olduğu kabul edilmelidir. (Rajak, 2002: 34). Sonuçta sadece bir yazıt üzerinden yapılan tüm bu tartışmalar, söz konusu eseri, eskiçağda kültürel kimliklerin karmaşıklığını ve Küçük Asia kentlerindeki Yahudiler ile komşuları arasındaki etkileşim potansiyelini çok iyi bir şekilde ortaya koyan özgün örneklerden biri yapmaktadır (Harland, 2006: 223).

Lonca tartışmaları bir yana kentten ele geçirilen bazı yazıtlar Yahudilere ait ortak bir kent hazinesi yönünde ipuçları sunmaktadır (IJO II: 191, 193, 199, 200, 202, 204, 205, 207, 208). Yazıtlardan, söz konusu hazinenin herhangi bir gelir kapsamında değil, daha çok Yahudilere ait mezarların tahrip edilmesi ya da izinsiz olarak birisinin mezara gömülmesi durumunda ortaya çıkacak cezalar aracılığıyla işlem yaptığını göstermektedir. Bu cezaların hukuki durumları, yani kentte yaşayanlara ne kadar uygulanabildiği de tartışmalıdır. Nitekim yine yazıtlardan anlaşıldığı üzere kentte Yahudilere ait bir arşiv de vardı. (IJO II: 189, 191, 192, 193, 196, 198, 199, 200, 206, 208). Sivil arşivler yerine açıkça “Yahudi arşivi” olarak belirtilmesi, II. yüzyıl ortalarında bir süre için kendi arşivlerini tutmaya başlayacak köklü bir Yahudi grubuna işaret etmektedir (Harland, 2006: 226). Ancak arşivin içeriği belli değildir. Yazıtlarda belirtilen cezaların farklılıklarının nedenleri, Yahudi loncalarının üyelerinin listesi, Roma ile olan ilişkileri belirten açıklamalar, vb. örgütlü bürokrasiyi işaret eden ayrıntılara yönelik maalesef bilgimiz yoktur (Huttner, 2019: 178). Üstelik yazıtlarda, özellikle ceza ödemelerine ilişkin sıkça sözü edilen; konsey, yaşlılar meclisi (gerousia), kamu tapınakları veya dini grupların hepsine eşit bir uygulama yapıp yapılmadığı da belirsizdir (Van Nijf, 1997: 57).

4. DİNSEL YAPI

Özellikle diasporadaki Yahudiler açısından, aralarındaki toplumsal bağları koruma ve yaşatma hususunda din, şüphesiz ki en önemli araç olmuştur. Yahudiler, Hellence yazıtlarda ya da mezar anıtları üzerinde kendilerine özgü çeşitli sözcükler ve semboller kullanarak hem yaşarken içinde bulundukları cemaate hem de öldükten sonra gelecek kuşaklara bu bağın korunması hususunda somut örnekler bırakmışlardır.

Bu anlamda Hierapolis'ten ele geçirilmiş yazıtlarda geçen 'Ιουδέου (Yahudi) sözcüğü, cemaat açısından en önemli vurgulardan biri olmuştur (IJO II: 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209; SEG, 62: 1221; SEG, 57: 1374). Benzer şekilde bir diğer önemli kanıt, yine yazıtlar üzerinde rastladığımız ve Hellence “toplanma, bir araya gelme” anlamlarına gelen sinagog (συναγωγή) sözcüğüdür. Sadece rahip sınıfına mensup ayrıcalıklı azınlığı değil, aynı zamanda daha geniş bir topluluğu da (cemaati de) kapsayan ve yeni bir dini uygulama biçimi sunan sinagog, dini olduğu kadar toplumsal etkinlikler için de bir toplantı mekanıdır (Hachlili, 2013:5). Hierapolis'te, *cemaat*, *topluluk*, anlamında evlerde toplanan çok sayıda küçük grubun varlığı akla yatkın gelse de ve kentten ele geçirilen bazı mimari parçalar bir sinagog olduğunu düşündürse, üstelik mezara zarar verecek kişiye, sinagoga iki kilo gümüş ödeme

zorunluluğu getiren yazıtta doğrudan terim belirlenmiş olsa da (IJO II: 191) şu ana kadar herhangi bir sinagog tespit edilememiştir (Rajak, 2002: 34). Bu nedenle yazıtlarda geçen sinagog sözcüğünün mimari anlamda bir binayı değil, Hierapolis'teki Yahudi topluluğunu kastettiği de ileri sürülmektedir (Harland, 2006: 225). Yukarıda da değinildiği üzere, kentten ele geçirilmiş bir yazıtta, sinagogdan bahsedilmeyip, topluluk için *katoikia* sözcüğünün kullanılması bu anlamda normal karşılanmalıdır (IJO II: 205). Zira, III. yüzyıl kriziyle birlikte toplumsal ve ekonomik ayrışmaların daha belirgin yaşanmaya başladığı dönemde *katoikia* yerine artık daha yaygın olan “sinagog” sözcüğü tercih edilmiş olmalıdır (Öhler, 2020: 351).

MS III. yüzyılın başından itibaren hem Yahudi hem de Hristiyan ikonografisi, inançlarının yönlerini veya belirli ayin uygulamalarını temsil etmek için sembolik imgeler kullanmıştır. Örneğin, ilk Hristiyanlar çipa, balık veya güvercini kullanırken, Hierapolis'teki Yahudiler de mezarlarında; menorah, lulav ya da şofar'a yer vererek hem ritüellerine hem de kimliklerine doğrudan bir gönderme yapmışlardır (Kessler-Wenborn, 2005: 101-102; Laforest, 2016, 78).

Yahudilerin bu tür sembolleri kullanmaya başlamaları, pagan topluluklarla karşılıklı etkileşimin bir sonucu olarak düşünülmektedir. Bu bağlamda pagan sembolleri, kendi sembolleriyle sentezlemek, diasporadaki bir grup Yahudi ya da küçük bir mezhebin kısa sürede gerçekleştirdiği eylem gibi düşünülmemelidir. Çünkü söz konusu ikonografi hem geniş bir coğrafyada hem de sinagoglar veya katakombalar gibi neredeyse tüm resmi Yahudi yapılarında karşımıza çıkmaktadır. Sembollerin birçoğu Yahudi isimleri taşıyan muskalarda da görüldüğünden bu formların sadece bir dekorasyondan ibaret olmayıp işlevsel bir güce sahip olduğuna dair yorumlar da yapılabilir (Goodenough, 1956, s. vii).

Buna göre Yahudi ikonografisinde en çok bilinen ve özellikle sinagog süslemelerindeki kutsal alanda Tevrat metinleri ile yan yana bulunan menorah (yedi kollu şamdan) Küçük Asia'da MS III. yüzyılda yaygın ve belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (Hachlili, 2013: 2). Hierapolis'te de dört adet menorah belirlenmiştir (IJO II: 187, 194, 200 ve 203). Phrygia bölgesindeki diğer yerleşimlerin aksine üzerinde menorah sembolü olan mezarların sahipleri İbrani peygamber adı taşımamaktadır. Bu mezarlardan birincisinde sadece Yahudi kelimesi bulunmaktadır. Fakat mezar taşında menorah sembolünün hemen altında beliren aslan başı dikkat çekicidir (IJO II: 187). Yahuda aslanı imgesi, Yahudilerin ve diğerlerinin dini hayal gücünde uzun süre varlığını sürdürmüştür. Yahuda'nın aslanının Yahudiliğin bir simgesi olarak cazibesi, kendilerini Yakup'un fiziksel ve ruhsal torunları olarak gören insanların, onun oğlu Yahuda'nın adını almalarından kaynaklanmaktadır (Jacobs, 2007: 95-96.).

Yahudiliğin bir diğer önemli sembolü olan ve daha çok bir palmye dalı şeklinde resmedilen lulav'a da kentteki iki mezar taşı üzerinde rastlanmaktadır. Yahudiler arasında kendilerine atfedilen suçlamalardan aklanmak ya da mezar taşında olduğu için belki de günahlarından arınmış ya da kurtulmuş şekilde yorumlayabileceğimiz lulav, menorah sembolleriyle birlikte betimlenmiştir. Söz konusu semboller, komşu kentlerdekilerle benzerlik göstermektedir (IJO II: 194 ve 203).

Tapınak Döneminde (MÖ 516 – MS 70) trompete benzer törensel bir araç olarak işlev gören ve özellikle Roş Haşana (Yeni Yıl) ve Yom Kippur bayramlarında kullanılan şofar (Hachlili, 2013: 328), kentteki iki yazıtta tespit edilmiştir. İlk yazıtta, menorah ve lulav kesin olarak saptanmışsa da şofar çok belirgin değildir. İkinci yazıtta şofar, menorah ve lulav ile birlikte betimlenmiştir (IJO II: 194 ve 203).

Hierapolis'te bulunmuş bir mezar yazıtında, (IJO II: 196) toplumsal birliktelik duygusuna katkı sağlaması açısından önem taşıyan Hamursuz (Fısıh) Bayramı ile “Haftalar Bayramı” veya “On Emir'in Veriliş Bayramı” olarak anılan ve Fısıh'tan elli gün sonra kutlanan Pentekost Bayramı'ndan söz edilmektedir. Adı geçen yazıt, Hierapolis'te bu iki bayramın kutlandığına (ya da en azından bilindiğine) ve Yahudi cemaati içerisinde ritüelleri gerçekleştirebilecek eğitimli bir sınıfın varlığına, başka bir deyişle buradaki dinsel örgütlenmeye işaret etmektedir. Yazıtta bu bayramlara ilaveten bir de Roma yılbaşı günlerinde kutlanan festivalden bahsedilmektedir. Yahudi ve pagan kutlamalarının aynı metin içerisinde geçmesi ve mezar sahibinin bıraktığı paradan ödenecek faizin, ödeme tarihinin pagan takvimine göre ayarlanması, Yahudilerin kamusal yaşamda Roma takvimini de kullandıklarını ve dahası Küçük Asia'da bu grupların Romanizasyonu ile ilgili yorum yapılabilmesini sağlamaktadır.

Dinsel yapının tartışılabilmesinde kilit rol oynayan Hierapolis'teki Yahudi mezarları kuzey nekropolünde pagan halklarıinkiyle birliktedir (Miranda, 1999: 109; D'Andria, 2010: 48-62). Mezarlardaki yazıtların yazım formu da yerel tarzdadır. Başka bir deyişle Hellence yazılmış Yahudi mezar yazıtlarından belirgin bir farklılık gözükmemektedir. Mezarlar arasında stil olarak çok önemli farklılıklar bulunmazken, yukarıda değinildiği üzere Yahudiler bazen kendilerine özgü ikonografi kullanmayı tercih etmişlerdir (Williams, 1998: 125). Ayrıca mezarlarda, mezar sahiplerinin mezara gömülebilecek kişiye karar verme ya da aralarında varlıklı olanların, kendilerinden sonraki kuşaklara ya da sevdiklerine mülklerini miras bırakabilme haklarının olduğu anlaşılmaktadır (IJO II: 189 ve 201). Çocuklara miras bırakılan mezarların bazılarının korunma ve bakım sorumluluğu da onlara devredilmiştir (IJO II: 189, 199, 200, 204).

Mezarlar arasında bir tanesi özel bir öneme sahiptir. Marcus Aurelius Philoumeno Streneion adında bir Yahudi'ye ait olan ve MS II. yüzyılın ortalarına tarihlenen bu mezar üzerinde, Yahudi kültürünün en önemli öğeleri arasında yer alan; menorah, lulav ve şofar bir arada görülmektedir (Wilson, 2010: 238). Yazıtlardan sadece bir tanesinde de mezarın özellikle Dokimeion (İscehisar) mermerinden üretildiği belirtilmiştir (IJO II: 197). III. yüzyıl krizine rağmen, mesafe olarak çok uzak olmasa da, dönemine göre pahalı bir mermer türünün ithal edilmesi, imparatorluğun yaşadığı kriz ortamında Küçük Asia kentlerinin refahını bir şekilde sürdürdüğüne dair dolaylı bir kanıttır.

Mezar yazıtlarından sadece iki tanesinde açıkça bir Yahudi topluluğuna atıfta bulunmaktadır (IJO II: 205 ve 206). Mezar yazıtlarının hemen hepsi mezarın ve çevresindeki alanın sahiplerini tanımlamakta ve oraya gömülecek diğer aile üyelerini listelemektedir. Birkaçı Küçük Asia'daki standart mezar yazıtlarına benzer şekilde, başka

kimsenin oraya gömülmemesi gerektiği konusunda uyarıda bulunarak ve herhangi birinin bunu yapmaya teşebbüs etmesi durumunda verilecek para cezalarını belirtmektedir. Para cezalarının çoğunlukla, daha çok Yahudileri ilgilendirdiği şekliyle, 'en kutsal hazineye' (IJO II: 192, 193, 199, 200, 202, 204, 207, 208) ya da diğer makamlara ödenmesi ilan edilmektedir. Bu durum kent hukukuyla ilgili düşünülmelidir. Kentin heterojen yapısı göz önüne alındığında kentteki bazı Yahudiler, mezarlarının korunmasını garantiye almak için vergi makamlarına ya da kent meclisine de sorumluluk vermiş olmalıdırlar (IJO II: 192, 193, 198, 200, 202, 204, 207).

Yazıtlar, taşıdıkları bilgilerin bir kopyasının Küçük Asia'daki Hellen kentlerinde önemli bir resmi kurum olan arşivlerde saklandığından da bahsetmektedir. Bir kopyanın arşive konulması, mezarın bakımı ve korunmasına ilişkin hükümlerin ihlal edilmesi durumunda Hierapolis mahkemelerinde izlenecek resmi yasal işlemleri akla getirmektedir (Harland, 2006: 225). Zira bilindiği üzere özellikle III. yüzyıldaki kriz ortamında, mezarların bakımsızlıktan tahrip olması ya da ucuz inşaat malzemesi arayan kişiler tarafından soyulabilme korkusu (Van Nijf, 1997: 62) diğer dönemlere göre toplum nezdinde daha rahatsız edici hale gelmiştir. Mezarlara verilecek zarar karşısında edilen bedduaların pagan halka mı yoksa Yahudilere mi yönelik olduğu da tartışmalıdır. Yahudi lanetleri içeren yazıtların ele geçirildiği diğer kentler de düşünüldüğünde, söz konusu metinlerin pagan halklara yönelik olmadığı anlaşılmaktadır. Zira pagan halkın, Yahudi kutsal metinlerine dayalı lanetleri bilme olasılığı oldukça düşüktür (Strubbe, 1994: 102). Nekropol içindeki mezarların düzenine ilişkin olarak kronolojik bir sıralama yapmak da kolay değildir. En eski metinlerden biri kuzey nekropolünün başında yer alırken, daha geç tarihli yazıtlar daha erken dönemlere ait olanların arasına dağılmıştır. Zira eski mezarlar III. ve hatta IV. yüzyıllar arasında yeniden kullanılmışlardır (Miranda, 1999: 154).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Hierapolis'ten ele geçirilmiş, tamamı MS II. yüzyılın ikinci yarısına ve III. yüzyıla tarihlenmiş mezar yazıtları, buradaki diaspora Yahudilerinin, bir yandan kendi kültürlerini yaşatırken, bir yandan da Hellen kent yaşamına başarılı şekilde entegre olduklarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Yazıtlardan saptanan aşağı yukarı yirmi aile, en azından yazıtların yayınlandığı dönemde, pagan halkla uyumlu bir şekilde hayatlarını sürdürmüş, kültürel (özellikle dinsel) büyük bir çatışma içerisinde olmamış gibi görünmektedir. Mezarların Hellen dilinde yazılması bir Hellenizasyon etkisi olarak yorumlansa da eserler üzerinde sıklıkla, "Yahudi" ve "tanrının yasası" gibi doğrudan Yahudiliğe ilişkin sözcükler ile menorah, lulav ve şofar gibi semboller seçilerek, ortak değerlere vurgu sürdürülmüştür. Bu bağlamda mezarlara verilecek zararların (hukuken) giderilmesinde hem kendi kültürel anlayışlarından hem de bir Hellen kentinin klasik kurumlarından beklenen adalet düşüncesi, Yahudiler ile pagan halklar arasındaki yapısal bütünleşmenin bir göstergesi ve sonucudur. Başka bir deyişle Hierapolis'teki diaspora Yahudileri, gündelik hayatlarında Yahudi olmayanlarla yan yana yaşamakta bir çekince görmemişlerdir.

Ekonomik açıdan bakıldığında Yahudilerin kent yaşamında ne derece etkin olduğunu belirleyebilmek güçtür. Zira kentte, başta boyacılık ve tekstil üretimine ilişkin önemli loncalar olduğu bilirse de Yahudilerin bunların içindeki rollerini yazıtlar üzerinden izleyebilmek neredeyse olanaksızdır. Zira istisnai bir yazıt dışında diğerleri, Yahudilerin ekonomik etkinliklerine dair herhangi bir atıfta bulunmamaktadır. Bu nedenle bu grubun kentin ekonomik yaşamında oynadığı rol belirsizdir. Ancak tiplerinden dolayı bazı mezarlara gösterilen özen ve ayrıntıdaki farklılık, kentte bir grup varlıklı Yahudi'ye ilişkin dolaylı da olsa birtakım yorumlar yapılabilmesini sağlamaktadır.

Din konusunda da halklar arasındaki benzer uyum Hierapolis'teki mezarlıklarda kendini açık şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim pagan ve Yahudi lahitleri kentte ayrı alanlarda değil birbirlerine yakın bir şekilde düzenlenmiştir. Nihayetinde hemen yukarıda değinildiği gibi yazıtlar üzerinde “Yahudi” sözcüğü yanında, mezar ikonografilerinde menorah, lulav veya şofar gibi semboller kullanmaktan çekinmemişlerdir.

Son olarak, Hellenistik Dönem'de bir ihtimal bölgeye güvenlik amacıyla gönderildikleri düşünülen Yahudi gruplar, zaman geçtikçe ve nesiller değiştikçe içinde bulundukları kültüre adapte olmuşlardır. Bu adaptasyon özellikle *pax Romana* sürecinde Küçük Asya'daki birçok grup arasında olduğu gibi Hierapolis'te de hızlanarak gelişmiştir. Başka bir ifadeyle *Romalılık* üzerinden imparatorluk sistemine dahil olma gereksinimi, kentlerde pagan – Yahudi ayrımını ortadan kaldırmıştır. Ancak III. yüzyıldaki politik (askeri) ve ekonomik kriz nedeniyle bu uyum bozulmaya ve gruplar arasında farklılıklar belirlemeye başlamıştır. Bilindiği üzere IV. yüzyıldan itibaren imparatorluğun içerisinde güçlenen ve sonunda devletin resmi dini haline dönüştürülen Hristiyanlık ile birlikte “pagan-Yahudi-Hristiyan” ayrımı daha önce olmadığı kadar derinleşerek, bambaşka bir boyuta taşınacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin “Etik Kurallara Uygunluk” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmı Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu'nun 15.03.2022 tarih ve E-82554930-050.01.04-226075-2408 sayılı Kararı ile alınan izin doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın literatür çalışması ve teorik incelemesi, iki yazar tarafından eşit oranda katkı sağlanarak üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Arnaoutoglou, I. (2016). “Hierapolis and its Professional Associations: A Comparative Analysis”, *Urban Craftsmen and Traders in the Roman World*. (Eds). A. Wilson – M. Flohr, Oxford: Oxford University Press. 278-300.
- Bartlett, J. R. (1985). *Jews in the Hellenistic World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Baslez, M. F. (2019). “Les communautés juives de la Diaspora dans le droit commun des associations du monde gréco-romain”, *Private Associations and Jewish Communities in the Hellenistic and Roman Cities* (Ed. Eckhardt, B.). Leiden: Brill. 97-114.
- Benda-Weber, I. (2013). “Textile Production Centres, Products and Merchants in the Roman Province of Asia”. Margarita Gleba and Judit Pasztokai-Szeöke (Ed.). *Making Textiles in Pre-Roman and Roman Times*. Oxford: Oxbow Books. 171-191.
- Çelgin, A. V. (2007). “Termessos Örneği bağlamında Agon’ların Antik Kent Yaşamındaki Yeri ve Son Epigrafik Araştırmaların Agonistik Yazıt Repertuvarına Katkısı”, *Colloquium Anatolicum*, VI, 27-47.
- D’Andria, F. (2010). *Hierapolis of Phrygia (Pamukkale)*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Dinç, U. (2024). *Hellenistik Çağda ve Roma Döneminde Phrygia Bölgesinde Yahudiler (MÖ. III. yy. – MS. III. yy.)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eskişehir.
- Eckhardt, B. (2020). “Synagogues as Associations in the Roman Empire”, *Synagogues in the Hellenistic and Roman Periods: Archaeological Finds, New Methods, New Theories*, (Ed.) L. Doering – A. R. Krause. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 313-338.
- Eusebius, (1926). *Historia Ecclesiastica (HE)*, (trans. K. Lake), Cambridge: LOEB.
- Goodenough, E. R. (1956). *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Toronto: Bullingen Foundation.
- Hachlili, R. (2013). *Ancient Synagogues – Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*, Leiden: Brill.
- Harland, A. P. (2006). “Acculturation and Identity in the Diaspora: A Jewish Family and ‘Pagan’ Guilds at Hierapolis”, *Journal of Jewish Studies*, LVII: 2, 222-244.
- Humann, C. (1898). *Altertümer von Hierapolis*, Berlin: Deutsche Archäologischen Instituts.
- Huttner, U. (2019). “Organisationsstrukturen jüdischer Gemeinden im Mäandertal”, *Private Associations and Jewish Communities in the Hellenistic and Roman Cities* (Ed. Eckhardt, B.). Leiden: Brill. 157-178.
- IGR, IV. (1927). *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, vol. IV, (Ed.) G. Lafaye, Paris.
- IJO II. (2004). *Inscriptiones Judaicae Orientis, Band II Kleinasien*, (Ed.) W. Ameling, Tübingen.
- İznic, E. (2022). “IV. Yüzyıl Başlarında Roma İmparatorluğunda Heretikler ve Hizipçiler”, 18. Türk Tarih Kongresi, C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 465-488.

- Jacobs, S. A. (2007). "The Lion and the Lamb: Reconsidering Jewish-Christian Relations in Antiquity", *The Ways that Never Parted: Jews and Christians in Antiquity and the Middle Ages*, (Ed.) A. Y. Reed – A. Becker, Tübingen: Mohr Siebeck, 95-118.
- Jones, A. H. M. (1998). *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford: Oxford University Press.
- Josephus, (1957). *Jewish Antiquities* (J.AJ), (trans. R. Marcus), Cambridge: LOEB.
- Kessler, E. & Wenborn, N. (2005). *A Dictionary of Jewish-Christian Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Laforest, C. (2016). *La sépulture collective 163D de la nécropole nord de Hiérapolis (Phrygie, Turquie, période Augustéenne -VIIe s. de notre ère)*, Université de Bordeaux. (<https://theses.hal.science/tel-01387814>) (Erişim Tarihi: 02.03.2025)
- Lieu, J. & North J. (2005). *The Jews Among Pagans and Christians in the Roman Empire*, London: Routledge.
- Macro, A. D. (1980). "The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II, Berlin: Walter de Gruyter, 658-697.
- Martelli, M. (2014). "Alchemical Textiles: colourful garments, recipes and dyeing techniques in Graeco-Roman Egypt", *Greek and Roman Textiles and Dress : An Interdisciplinary Anthology*, (Ed.) Harlow, M. – Nosch, M. L., Oxford: Oxbow Books, 111-129.
- Menachem, E. (2006). "Has Tekhelet Been Found?", *Hakirah*, 165-180.
- Miranda, E. (1999). "La Comunita Giudaica di Hierapolis di Frigia". *Epigraphica Anatolica*, 31, Bonn: 109-156.
- Mitchell, S. (1993). *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor. Vol II: The Rise of the Church*, Oxford, Clarendon Press.
- Mitchell, S. (2023). *The Christians of Phrygia from Rome to the Turkish Conquest*, Leiden, Brill.
- Öhler, M. (2020). "Synagogues in Inscriptions from Asia Minor: The Iulia Severa Inscription", *Synagogues in the Hellenistic and Roman Periods: Archaeological Finds, New Methods, New Theories*, (Ed.) L. Doering – A. R. Krause. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 339-368.
- Pennacchietti, F. A. (1967). "Nuove iscrizioni di Hierapolis Frigia", *Atti della Classe di Scienze Morali dell'Accademia delle Scienze di Torino*, 101, Torino: 287-328.
- Rajak, T. (2002). "Synagogue and Community in the Graeco-Roman Diaspora", *Jews in the Hellenistic and Roman Cities*, J. R. Bartlett, (Ed.) London: Routledge, 22-38.
- Scharff, S. (2024). *Hellenistic Athletes: Agonistic Cultures and Self-Presentation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Semeraro, G. (2017). "Phrygia Hierapolis'inde Üretim Arkeolojisi: Yeni Veriler ve Araştırma Perspektifleri", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 155, Mayıs-Ağustos, 1-16.

- Semeraro, G. (2019). “Çok Katmanlı Bir Kontekste Etkileşim ve Değişim Olgusunun Arkeolojisi: Phrygia Hierapolis Örneği”, *Arkeoloji ve Sanat*, S. 160, Ocak-Nisan, 105-118.
- SIG 3 (1920). *Sylloge Inscriptionum Graecorum*, (Ed. G. Dittenbergero), Leipzig.
- SEG 57 (2011). *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vol. LVII, (Eds. A. Chaniotis – T. Corsten, vd), Leiden: Brill.
- SEG 62 (2016). *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vol. LXII, (Eds. A. Chaniotis – T. Corsten, vd), Leiden: Brill.
- Smallwood, E. M. (1976). *The Jews Under Roman Rule: From Pompey to Diocletian*. Leiden: Brill.
- Strabon, (1960). *Geography* (Strab.), (trans. H. L. Jones), Cambridge: LOEB.
- Strubbe, J. H. (1994). “Curses Against Violation of the Grave in Jewish Epitaphs from Asia Minor”, *Studies in Early Jewish Epigraphy*, Leiden: Brill. 70-128.
- Trebilco, P. (1991). *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge: Cambridge University Press.
- VanNijf, O. M. (1997). *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, Amsterdam: J. C. Gieben.
- Vitruvius (1955). *On Architecture* (Vitr.), (trans. F. Granger), Cambridge: LOEB.
- Williams, M. (1998). *The Jews Among the Greeks and Romans: A Diasporan Sourcebook*, London: Duckworth.
- Wilson, M. (2010). *Biblical Turkey: A Guide to the Jewish and Christian Sites of Asia Minor*, İstanbul, Ege Yayınları.